

Education & Theatre

Vol 24 (2023)

Education & Theatre

Fostering inmates' self-identity and communication via Drama in Education and puppetry An action research study at the Volos Youth Detention Centre

Magda Vitsou, Kostas Magos

doi: [10.12681/edth.36298](https://doi.org/10.12681/edth.36298)

To cite this article:

Vitsou, M., & Magos, K. (2023). Fostering inmates' self-identity and communication via Drama in Education and puppetry An action research study at the Volos Youth Detention Centre. *Education & Theatre*, 24, 20-31. <https://doi.org/10.12681/edth.36298>

Ενδυναμώνοντας την ταυτότητα και την επικοινωνία εγκλειστών μέσω της Δραματικής Τέχνης στην Εκπαίδευση και της εμφύωσης κουκλών: μια έρευνα-δράση στο Ειδικό Κατάστημα Κράτησης Νέων Βόλου

Μάγδα Βίτσου, Κώστας Μάγος

Περίληψη

Το παρόν άρθρο, μέρος μιας μεταδιδακτορικής έρευνας υπό τον φακό της μετασηματιστικής οπτικής, επιχειρεί να ρίξει φως στον θετικό αντίκτυπο που έχει η χρήση του εφαρμοσμένου κουκλοθεάτρου και της Δραματικής Τέχνης στην Εκπαίδευση (εφεξής ΔΤΕ) σε περιβάλλοντα εγκλεισμού. Η μελέτη διερευνά αν οι συμμετέχοντες ενδυναμώνονται συναισθηματικά, αν επαναπροσδιορίζουν τις στάσεις τους, αν αναπτύσσουν ισχυρότερους δεσμούς μεταξύ τους και αν δημιουργούν συνέργειες, αν επικοινωνούν πιο αποτελεσματικά και αν οξύνουν την επίγνωσή τους σε θέματα σχετικά με τον εαυτό τους και τις πραγματικότητές τους. Επίσης, θα αναδειχτεί μια πολυπρισματική προσέγγιση αυτή των ηθικών διλημάτων μέσω του κουκλοθεάτρου και τεχνικών της ΔΤΕ, που μπορεί να συμβάλει στην επίλυση των ηθικών διλημάτων τα οποία προκύπτουν στη ζωή στη φυλακή, στην ομαλή επανένταξη, στην αποτελεσματική αντιμετώπιση των διακρίσεων, των εντάσεων και την άμβλυνση των συγκρούσεων μέσα στον χώρο των φυλακών.

Λέξεις-κλειδιά: εφαρμοσμένο κουκλοθέατρο, ΔΤΕ, εγκλεισμός, ηθικά διλήματα, πολυτροπικότητα, κριτική επίγνωση, ενδυνάμωση, διαπραγμάτευση νοήματος

Εισαγωγή

Ο βασικός λόγος που οδήγησε στη διεξαγωγή της συγκεκριμένης έρευνας δεν είναι μόνο η θεατροπαιδαγωγική/κουκλοθεατρική πρακτική, αλλά η διάσωση της ταυτότητας των εγκλείστων, της ιστορίας τους, της μνήμης τους και της επανα-νοηματοδότησης της ζωής μέσα και έξω από τη φυλακή (Ellison et al., 2017· Woodland, 2021). Επιπροσθέτως, επιχειρείται να αποτυπωθεί με ενδιαφέροντα τρόπο ο κενός χρόνος της φυλάκισης και να δοθεί φωνή στους κρατούμενους, ώστε να βγει στην επιφάνεια ένας ευαίσθητος (εσωτερικός) λόγος, που, σύμφωνα με τον Maffesoli, είναι «[...] στο πάθος, στο συναίσθημα, με μια λέξη, στις στοργές που εμποτίζονται τα ανθρώπινα φαινόμενα» (1998, σ. 12) από το παιχνίδι με το εφαρμοσμένο θέατρο-κουκλοθέατρο στον χώρο της φυλακής.

1. Μετασχηματισμός των εγκλείστων μέσω της Δραματικής Τέχνης και του κουκλοθεάτρου

Η εκπαίδευση μέσω της ΔΤΕ και του κουκλοθεάτρου φαίνεται να έχει μετασχηματιστικές επιδράσεις στη διά βίου μάθηση, και ειδικότερα στην εκπαίδευση κρατουμένων, καθώς οδηγεί στον αναστοχασμό και τον επανασχεδιασμό της ζωής τους μέσα από νοητικές και συναισθηματικές διεργασίες (Brewster, 2014). Με δεδομένο ότι η μετασχηματιστική μάθηση συνδέεται στενά με το προσωπικό βίωμα και την εμπειρία (Hughes & Ruding, 2009), ο βιωματικός χαρακτήρας της ΔΤΕ σταδιακά συμβάλλει στην ανάπτυξη του μετασχηματισμού των βιωμάτων των εγκλείστων, μέσα από τη διερεύνηση και την εναλλαγή νέων ρόλων (Mezirow, 2009· Tallent et al., 2022). Η ΔΤΕ χρησιμοποιείται παγκοσμίως ως εκπαιδευτικό εργαλείο σε χώρους εγκλεισμού και επηρεάζει θετικά τη ζωή των εγκλείστων μετά την αποφυλάκιση, καθώς και τη γενικότερη προσωπική, κοινωνική και επαγγελματική τους προσαρμογή. Μέσα από τη διαδικασία του μετασχηματισμού και την αλλαγή της οπτικής, που επιτυγχάνονται με τη θεατρική δράση και την αξιοποίηση των προσωπικών εμπειριών, οι συμμετέχοντες κρατούμενοι οδηγούνται στην ενδυνάμωση, στη χειραφέτηση και την αυτο-αποτελεσματικότητα (Buchleitner, 2010).

Σχετικά με το εφαρμοσμένο θέατρο στις φυλακές, υπάρχει σημαντική και αυξανόμενη έρευνα. Αξιοσημείωτες είναι οι μελέτες των Balfour et al. (2019), Herold (2014), Lucas (2021), Pensalfini (2016), Shailor (2011), Thompson (2004) και Tocci (2007), οι οποίες καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι παρατηρείται ανάπτυξη δεξιοτήτων επικοινωνίας, προ-κοινωνικές δεξιότητες, αυτοπεποίθηση, αυτοέκφραση, λήψη προοπτικών, ενσυναίσθηση και βελτίωση της

ψυχικής υγείας των εγκλείστων. Επιπλέον, οι ερευνητές έχουν σημειώσει θετικές επιπτώσεις στο θεσμικό κλίμα των φυλακών και στην αυξημένη κοινωνική συνειδητοποίηση της ανθρωπιάς και ανησυχία για τους αγώνες των εγκλείστων.

Αντίστοιχα, κατά τη διάρκεια των κουκλοθεατρικών εμπυχωσεων, ο στοχασμός και η δράση είναι άμεση και συνεχής. Η κούκλα λειτουργεί διαμεσολαβητικά, γίνεται μέρος της δράσης, μέρος της πράξης, προκαλεί την αλλαγή. Έρευνες πάνω στο κουκλοθέατρο τονίζουν πως οι κούκλες είναι μία από τις βασικές παραμέτρους στις οποίες στηρίζεται η μετασχηματιστική παιδαγωγική. Η θεωρία στηρίζεται στην ίδια την κούκλα, η οποία παρουσιάζεται όχι μόνο από εκπαιδευτική σκοπιά, αλλά και από κοινωνική και συναισθηματική. Μετασχηματίζεται η οπτική των εμπλεκόμενων και ενδυναμώνονται (Smith, 2022· Vitsou & Papadopoulou, 2023).

Έχουν εφαρμοστεί πολλά κουκλοθεατρικά προγράμματα, όπως το Puns και το Doedie – Puppets against Apartheid του Gary Friedman, Puppets for Democracy, το οποίο ξεκίνησε η Democratic Education Broadcast Initiative (Kruger, 2014), που οδηγούν στον μετασχηματισμό, ενεργοποιούν τη συλλογική μνήμη και συνηγορούν υπέρ της δικαιοσύνης, της κοινωνικής αλλαγής και την ενεργοποίηση της συλλογικής μνήμης. Ένα από τα πιο ενδεικτικά προγράμματα είναι το «Puppets in Prison» των Gary Friedman και Nyanga Tshabalala (Kruger, 2014), το οποίο καταδεικνύει τις βασικές ικανότητες των κούκλων να δημιουργούν μια προστατευτική ασπίδα, ως συμβολικά αντικείμενα, πάνω στα οποία μπορούν να προβληθούν συναισθήματα. Οι βασικές παραδοχές των ερευνητών σε θέματα κουκλοθεάτρου και μετασχηματισμού (Markovits, 2020· Tsaplina & Astles, 2020) συγκλίνουν στα παρακάτω:

- Η κούκλα ως εκφραστικό, συμβολικό και διαμεσολαβητικό αντικείμενο θα προκαλέσει την προσωπική δημιουργική εργασία και έναν συλλογικό διάλογο, που κορυφώνεται με την παραστατική επεξεργασία και ενεργοποίηση της μνήμης.
- Η κούκλα και το σώμα συνδέονται με την αφήγηση και την έκφραση, χρησιμοποιώντας είτε τη σιωπή ως βασικό αφηγηματικό πόρο είτε τον διάλογο.
- Οι κούκλες και τα αντικείμενα γίνονται προέκταση της φυσικής παρουσίας.
- Οι κούκλες, ως «αυτόπτες» μάρτυρες, παρουσιάζουν τα ίχνη της μετανάστευσης και του εγκλεισμού στο σώμα τους.
- Οι κούκλες προκαλούν τους συμμετέχοντες να αναλογιστούν/αναστοχαστούν πάνω στη διαδικασία συμμετοχής τους στα κουκλοθεατρικά δρώμενα.

Εικόνα 5

Υπάρχουν πολλά παραδείγματα με κουκλοθεατρικά προγράμματα που ενεργοποιούν τη συλλογική μνήμη και συνηγορούν υπέρ της δικαιοσύνης και της κοινωνικής αλλαγής (Tsaplina & Astles, 2020). Οι κούκλες χρησιμοποιούνται ως εκφραστικό και ενδιάμεσο αντικείμενο στην επεξεργασία εσωτερικών εικόνων, οι οποίες προβάλλονται μέσω της εμπύχωσης, προκαλώντας την επεξεργασία της τραυματικής εμπειρίας. Σε αυτή τη διαδικασία, το κουκλοθέατρο φωτίζει την εσωτερική ζωή των αντικειμένων, δημιουργεί συνδέσεις με τις μνήμες και οδηγεί στην επανάληψη ενός εναλλακτικού σεναρίου και αποτελέσματος, που λειτουργεί «λυτρωτικά» (Markovits, 2020).

2. Μεθοδολογία έρευνας

2.1. Μεθοδολογικός προσανατολισμός ερευνητικής διαδικασίας

Στο πλαίσιο αυτής της έρευνας, αντιμετωπίζουμε ως βασική προσέγγιση την εθνογραφία των φυλακών. Αυτή η έρευνα είναι εθνογραφική, με την έννοια ότι έχει χρησιμοποιήσει συνδυασμό

παρατήρησης και αλληλεπίδρασης με τους εγκλείστους, καθώς και σε βάθος συνεντεύξεις, για να αποκτήσουμε μια άποψη για το πώς οι κρατούμενοι σε αυτό το συγκεκριμένο ίδρυμα βιώνουν τον εγκλεισμό τους (Drakeetal. 2015).

Η παρούσα έρευνα βασίζεται σε μια μετασηματιστική κοσμοθεωρία, αφού η ομάδα-στόχος (άτομα που κινδυνεύουν από αποκλεισμό), καθώς και τα θέματα των διακρίσεων και της ενδυνάμωσης θεωρούνται τα κομβικά της σημεία. Επιπλέον, ο σχεδιασμός των παρεμβάσεων, καθώς και οι ερευνητικοί στόχοι προσεγγίζονται μέσα από μετασηματιστικούς φακούς και ως εκ τούτου η παρούσα έρευνα θα επιχειρήσει να αποκαλύψει ανισότητες και να δεσμεύσει τους (μη εκπροσωπούμενους στον δημόσιο λόγο) κρατούμενους να συμμετέχουν ενεργά ως συνομιλητές (Creswell, 2014). Η παραπάνω θεώρηση συμβαδίζει με το εφαρμοσμένο θέατρο και κουκλοθέατρο –εμπνευσμένο από το Θέατρο των Καταπιεσμένων του Boal–, που έχουν επιλεγεί ως κύρια εκπαιδευτική προσέγγιση και θεωρείται απελευθερωτικό μέσο αντιμετώπισης της κοινωνικής καταπίεσης (Boal, 2000).

Επιπλέον, επικεντρωνόμαστε στη μορφή της χειραφετικής έρευνας δράσης, που αφορά τη βελτίωση της ζωής στη φυλακή με τη μορφή Μελέτης Περίπτωσης, η οποία στοχεύει στη διερεύνηση των παραγόντων που αλληλεπιδρούν και επηρεάζουν μια συγκεκριμένη μονάδα (Creswell, 2014).

2.2. Σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση της επίδρασης που έχει η συμμετοχή των εγκλείστων σε ένα πρόγραμμα μη τυπικής εκπαίδευσης και συγκεκριμένα σε ένα πρόγραμμα με αξιοποίηση εφαρμοσμένου κουκλοθεάτρου και ΔΤΕ, με στόχο τη βελτίωση της καθημερινότητας στη φυλακή, την καλλιέργεια των συναισθηματικών και κοινωνικών δεξιοτήτων των κρατουμένων, την ενδυνάμωση της ταυτότητάς τους και τον μετασηματισμό των προηγούμενων πεποιθήσεών τους, με στόχο την αλλαγή στάσης ζωής.

Για να επιτευχθεί ο ως άνω ερευνητικός σκοπός, διατυπώνονται τα εξής ερευνητικά ερωτήματα:

- Με ποιο τρόπο θα επηρεάσει τους κρατούμενους η συμμετοχή τους σε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα μη τυπικής εκπαίδευσης με αξιοποίηση του εφαρμοσμένου κουκλοθεάτρου και της ΔΤΕ;
- Από το παραπάνω βασικό ερώτημα προκύπτουν τα εξής δευτερεύοντα ερωτήματα:
- Αν και με ποιο τρόπο θα επηρεάσει τον τρόπο που οι κρατούμενοι βλέπουν την ταυτότητα τους;
- Αν και με ποιο τρόπο θα επηρεάσει τις διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ των κρατουμένων;

2.3. Ερευνητικά εργαλεία

Τα δεδομένα ελήφθησαν μέσω διαφορετικών ερευνητικών εργαλείων, όπως συμμετοχική παρατήρηση, συνεντεύξεις σε ομάδες εστίασης μετά την ολοκλήρωση των παρεμβάσεων, προσωπικές σημειώσεις πεδίου και το αναστοχαστικό ημερολόγιο της ερευνήτριας (Bryman, 2017).

2.4. Το πλαίσιο της ερευνητικής διαδικασίας

Η παρούσα έρευνα έλαβε χώρα στο Ειδικό Κατάστημα Κράτησης Νέων Βόλου. Σε όλη την ερευνητική περίοδο (Σεπτέμβριος-Φεβρουάριος 2022), η ερευνητική ομάδα αντιμετωπιζόταν με θετικό και ανοιχτό τρόπο από όλα τα επίπεδα του προσωπικού. Στόχος ήταν να δημιουργηθεί ένα κοινό έδαφος κατανόησης μεταξύ της ερευνήτριας και του προσωπικού του ιδρύματος. Σε αυτή την περίοδο, συντάχθηκε και το έντυπο συγκατάθεσης, λαμβάνοντας υπόψη την ηθική της έρευνας και ευαίσθητα θέματα που επισημάνθηκαν από το προσωπικό. Κατά τη διάρκεια των παρεμβάσεων, δεν λήφθηκαν φωτογραφίες (εκτός από μία στο τέλος των παρεμβάσεων), ούτε έγιναν ηχογραφήσεις, ακολουθώντας τον κανονισμό του ιδρύματος.

Συνολικά, πραγματοποιήθηκαν δύο κύκλοι δράσης, από τις αρχές Οκτωβρίου 2021 έως το τέλος Ιανουαρίου 2022. Το επόμενο βήμα ήταν το μέρος της αξιολόγησης της παρέμβασης, που περιελάμβανε συζητήσεις σε ομάδες εστίασης για τους κρατούμενους. Στη συνέχεια, ακολούθησε συλλογή, ανάλυση των δεδομένων και συγγραφή της παρούσας μελέτης. Οι παρεμβάσεις πραγματοποιούνταν σε ένα εβδομαδιαίο σταθερό σχήμα 90 λεπτών και για 10 συναντήσεις. Στον πρώτο κύκλο έρευνας δράσης, στόχος ήταν να εξοικειωθούν τα μέλη της ομάδας σε δραστηριότητες ΔΤΕ και ασκήσεις και παιχνίδια από το Θέατρο του Καταπιεσμένου, στη δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης ανάμεσα στα μέλη της ομάδας, στη βελτίωση της αυτοεικόνας των εγκλείστων και στην ενεργοποίηση της ατομικής μνήμης τους. Η αναστοχαστική διαδικασία οδήγησε στον σχεδιασμό του επόμενου κύκλου δράσης, στον οποίο έπρεπε να δοθεί έμφαση σε ομαδικές εμπυχώσεις και «σκηνές» που περιελάμβαναν τεχνικές όπως το θέατρο εικόνας, το θέατρο φόρουμ και κατασκευή και εμπύχωση μικρών κουκλοθεατρικών σεναρίων, με στόχο τον μετασχηματισμό των απόψεων με την αξιοποίηση ηθικών διλημάτων. Τα μέλη της ομάδας εμπλέκονται σε μια παραγωγική διάδραση, όπου ανταλλάσσουν απόψεις, επιλύουν τις γνωστικές τους ασυμφωνίες και διαχειρίζονται δύσκολα θέματα. Η διαπραγμάτευση των υποθετικών σεναρίων μέσω των κουκλών και των δραματικών αφηγήσεων (ιστορίες απλές, κατανοητές, ηλικιακά προσαρμοσμένες, με κατανόηση στις ιδιαιτερότητες

του συγκεκριμένου πληθυσμού) και η συζήτηση σχετικά με τις δυσκολίες και τους προβληματισμούς των χαρακτήρων ήταν από τα βασικά εργαλεία. Σταδιακά, και μέσα από την αποδοχή της έννοιας της ομάδας, δόθηκε χώρος σε ουσιαστικές διεργασίες όπως η έκφραση, αλλά και η ανταλλαγή απόψεων, ο σεβασμός της διαφορετικής γνώμης, το ενεργητικό άκουσμα, αλλά και η ανάπτυξη της ενσυναίσθησης των εγκλείστων.

2.4.1. Η ομάδα στόχος

Στην περίπτωση της συγκεκριμένης μελέτης, υποκείμενο της αποτελεί μια ευπαθής ομάδα, την οποία απαρτίζουν άτομα που είναι έγκλειστα σε Κατάστημα Κράτησης Νέων. Η επιλογή των συμμετεχόντων έγινε από τη Διοίκηση της Φυλακής (διευθυντή, αρχιφύλακα, κοινωνική λειτουργό), ύστερα από συζήτηση με τους ερευνητές. Η ομάδα ήταν πολύγλωσση και πολυπολιτισμική, αφού η χώρα προέλευσης των συμμετεχόντων ποικίλλει (Πακιστάν, Ιράκ, Λίβανος, Ιράν, Συρία, Αίγυπτος, Ρουμανία και Αφγανιστάν), καθώς και το γλωσσικό τους ρεπερτόριο.

2.5. Μέθοδος ανάλυσης

Η αρχική φάση ανάπτυξης του θέματος ήταν η μελέτη του υλικού για την ανάλυση δεδομένων (παρατήρηση των συμμετεχόντων, σημειώσεις πεδίου-αναστοχαστικό ημερολόγιο και μεταγραφές), η δημιουργία θεματικού χάρτη των κωδικοποιημένων δεδομένων, που αποτελούνταν από κύρια θέματα, υποθέματα και διασυνδέσεις μεταξύ τους. Αυτή η διασύνδεση μεταξύ θεμάτων και υποθεμάτων προσδίδει μια συλλογική ερμηνεία (μια τελική αναφορά) σχετικά με τα δεδομένα που συμπληρώνει το ερευνητικό παζλ και απαντά τα ερευνητικά ερωτήματα (Bryman, 2017).

3. Τα αποτελέσματα της έρευνας

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζονται δύο από τις τέσσερις θεματικές κατηγορίες που προέκυψαν στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας.

Η επίδραση των κουκλοθεατρικών δράσεων και της ΔΤΕ στην/στις:

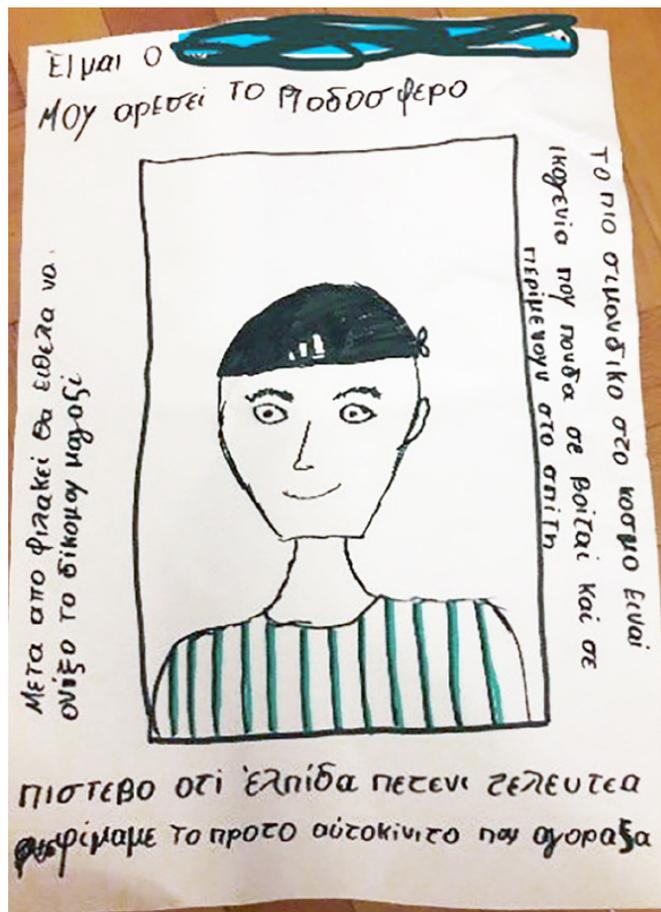
3.1. Ταυτότητα των εγκλειστών

Αρχικά, στον 1ο κύκλο δράσης δόθηκε έμφαση στην ενδυνάμωση των ταυτοτήτων των εγκλειστών. Επιπλέον, ορισμένες ασκήσεις από το Θέατρο του Καταπιεσμένου σε αυτές τις συναντήσεις χρησιμοποιήθηκαν κυρίως ως παιχνίδια προθέρμανσης, μέσω των οποίων οι συμμετέχοντες αναμενόταν να συνδεθούν με την ταυτότητά και τα σώματά τους. Η συμμετοχή των κρατούμενων ήταν πολύ θετική στις παραπάνω δραστηριότητες και μπορεί να υποστηριχθεί ότι ανταποκρίθηκαν στους αρχικούς στόχους. Μια ομάδα ασκήσεων επιλέχθηκε σκόπιμα για να αποκαλύψει και να επιβεβαιώσει την ταυτότητα των συμμετεχόντων, να ενισχύσει τη διαπολιτισμική αλληλεπίδραση και να προκαλέσει την έκφραση των συναισθημάτων πάνω σε αυτές τις διαστάσεις.

Στην πρώτη δραστηριότητα του 1ου κύκλου δράσης, «κείμενα ταυτότητας/πορτρέτα», οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να δημιουργήσουν το πορτρέτο του εαυτού τους συμπληρώνοντας τις φράσεις «Είμαι ο...», «Μου αρέσει...», «Θυμάμαι...», «Πιστεύω...», «Φοβάμαι...», «Ελπίζω...» (βλ. εικ. 1). Στο συγκεκριμένο πορτρέτο, ο Σ2 παρουσιάζει τον εαυτό του με δυναμικό τρόπο, δίνοντας έμφαση στην αξία της οικογένειας, κάτι που συνεχίζει να κάνει σε όλες τις παρεμβάσεις, αποκαλύπτοντας τον καθοριστικό ρόλο της οικογένειας στη διαμόρφωση του χαρακτήρα ενός παιδιού και στις επιλογές του και προσδιορίζοντας τη μελλοντική του ταυτότητα, αυτή ενός καλού οικογενειάρχη, που θα είναι κοντά στα παιδιά του και στην οικογένειά του.

Υπήρξε μια δυσκολία στο να καταλάβουν τι έπρεπε να κάνουν και ένας από τους κρατούμενους που γνώριζε καλύτερα τα ελληνικά λειτούργησε ως διαμεσολαβητής στη γλώσσα ούρντου. Ζωγράρισαν και παρουσίασαν τον εαυτό τους αποκαλύπτοντας και οπτικοποιώντας τις δυνατότητές τους, την καταγωγή τους και τον πολύγλωσσο εαυτό τους, γεγονός που οδηγεί στην αυτοεπιβεβαίωση (Cummins et al., 2005). Ο Σ8 και κάποιοι άλλοι συμμετέχοντες, δημιούργησε ένα κείμενο ταυτότητας με πολλές πληροφορίες για τον εαυτό του μόνο σε γραπτή μορφή στην αγγλική γλώσσα, παρουσιάζοντας πληροφορίες για τον εαυτό του και την πορεία του. Αλλά ακόμη κι αυτή η μορφή κειμένου είναι ιδιαίτερα σημαντική, γιατί αποκαλύπτει στοιχεία της προσωπικότητάς τους και των συναισθημάτων τους. Δεν αναφέρεται καθόλου στο σήμερα, στην κατάσταση του εγκλεισμού, αλλά περιγράφει ότι καταλήγει στο σπίτι του και απολαμβάνει τη ζωή του, με μια αισιόδοξη ματιά. Χαρακτηριστική είναι η φράση του «I am my Back Life» (Είμαι η προηγούμενη ζωή μου), διαγράφοντας τον χρόνο της φυλάκισής του.

Η δημιουργία του χάρτη της ζωής τους (βλ. Εικ. 2, 3) ήταν κι αυτή μια ιδιαίτερα αποκαλυπτική δραστη-

Εικόνα 1

ριότητα, καθώς οι συμμετέχοντες οραματίστηκαν τον εαυτό τους, την ιστορία της ζωής τους, οπτικοποιώντας την πορεία τους έως σήμερα, παρουσιάζοντας το αποτέλεσμα στην ολομέλεια. Άρχισαν να μιλάνε για το ταξίδι τους πριν ξεκινήσουν να ζωγραφίζουν. Επίσης, κατά τη διάρκεια της δραστηριότητας πολλές φορές κοιτούσαν ο ένας τη ζωγραφιά του άλλου, σχολίαζαν στη μητρική τους γλώσσα ή και στα ελληνικά. Κατά τη διάρκεια της παρουσίασης, άκουγαν με ιδιαίτερη προσοχή τις αφηγήσεις των άλλων. Οι περισσότερες αφηγήσεις, οι οποίες ήταν ιδιαίτερα λεπτομερείς, ξεκινούσαν από τον τόπο καταγωγής τους, το πατρικό τους σπίτι, με μια σκηνή οικογενειακής θαλπωρής, που όμως στη συνέχεια άλλαζε και οδηγούσε στην επιλογή του δρόμου της μετανάστευσης, των δυσκολιών που πέρασαν και ολοκληρωνόταν στη σημερινή τους κατάσταση, αυτή του εγκλεισμού. Κατά τη διάρκεια των περιγραφών, η ερευνητική ομάδα διέκοπτε την αφήγηση κάνοντας ερωτήσεις, όπως «Πώς ένιωσες;», «Τι έκανες μετά;», «Θα το ξαναέκανες;», για να διευκολύνει την αφήγηση και να ανιχνεύσει περισσότερα στοιχεία της ταυτότητας. Από τις σημειώσεις πεδίου της ερευνητικής ομάδας διαφαίνεται ότι αρκετοί από τους συμμετέχοντες δείχνουν να μετανιώνουν για κάποια συγκεκριμένη απόφαση που πήραν στο παρελθόν και τους οδήγησε στο σήμερα.

Σ2: «Να γυρίσω πίσω Πακιστάν», «Όχι Ελλάδα...», «Κακιά στιγμή».

Όταν οι αφηγήσεις κατέληξαν στο σήμερα, στη φυλακή, ζητήθηκε να σκεφτούν πώς φαντάζονται ότι συνεχίζεται ο χάρτης της ζωής τους. Οι περισσότεροι απάντησαν αισιόδοξα, βλέποντας το μέλλον τους στη δημιουργία οικογένειας ή/και μιας κερδοφόρας εργασίας.

Σ1: «Γυρίσω πίσω εγώ... εδώ ζωή όχι. Πακιστάν, πάρει γυναίκα, παιδιά, δουλειά... everyday, όχι μπλέξει... again... πιο καλά εκεί... καταλαβαίνει εμένα...»

Εντύπωση όμως προκάλεσε, όπως φαίνεται και από τις σημειώσεις πεδίου, ότι σκέφτονται το μέλλον τους μακριά από την Ελλάδα:

Σ7: «Να γυρίσω πατρίδα... εδώ όχι καλά... πιάσε εμένα φυλακή... Δεν πάει πουθενά... stop όνειρα...»

Η περιγραφή της μεταναστευτικής πορείας έχει κοινά στοιχεία για τους περισσότερους κρατούμενους. Στην αρχή περιγράφουν τον εαυτό τους ως έφηβο με όνειρα για το μέλλον, που ξεκινά το ταξίδι για να ξεφύγει από τους κινδύνους οι οποίοι υπάρχουν στην πατρίδα (π.χ. Ταλιμπάν, πόλεμος, εμφύλιος), τη φτώχεια (να βοηθήσουν την οικογένεια):

Σ7: «Ταλιμπάν σκοτώσουν μάνα, πατέρα... μάνα είπε φύγε»,

Σ6: «Money όχι Πακιστάν»

Στη συνέχεια, υπάρχει μετατόπιση της ταυτότητας σε αυτή του μετανάστη και πρόσφυγα, η οποία, ενώ ξεκινά αισιόδοξα, αντιμετωπίζει πολλές δυσκολίες και αδιέξοδα:

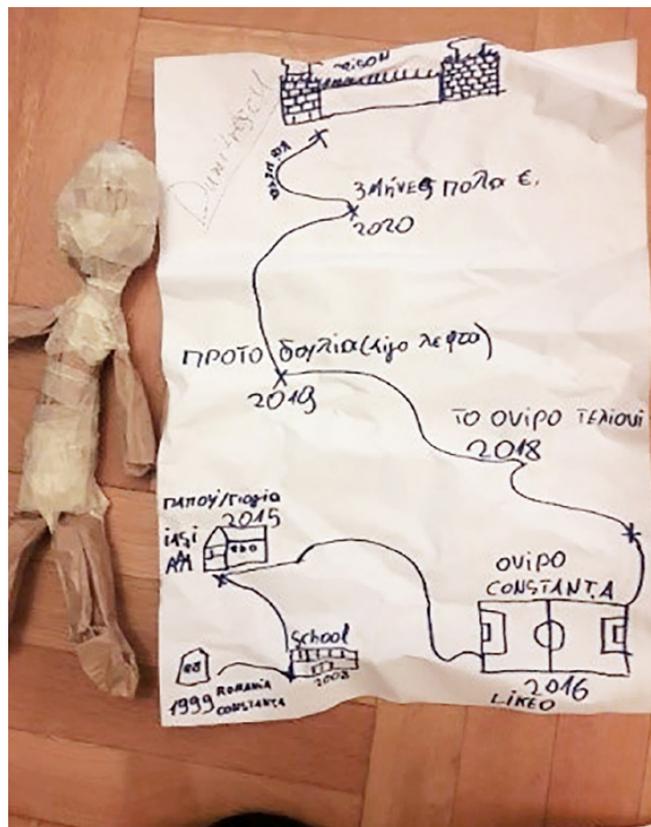
Σ3: «Φοβόμουν...ναι», «Δύσκολο μόνος είσαι...»,

Σ10: «Εγώ Τουρκία... δύο χρόνια καμπ, πέρασα Μυτιληνη, καμπ... εκεί δύσκολο έναν χρόνο. Μετά καμπ Αθήνα... πιο καλά», «Εγώ πρόσφυγας... εγώ want άσυλο... αλλά δύσκολο».

Ακολουθεί η μετατόπιση στην ταυτότητα του εγκλειστού. Δεν περιγράφουν με λεπτομέρειες –ούτε τους ζητείται να το κάνουν– τον λόγο που τους οδήγησε στη σύλληψη και στον εγκλεισμό, αλλά παρουσιάζουν τον εαυτό τους με τις λέξεις «απομόνωση», «χωρίς future», «μόνος», «φυλακή τα πάντα»...

Ως ολοκλήρωση της παραπάνω δραστηριότητας, τους ζητήθηκε να δημιουργήσουν με χαρτί και χαρτοταινία (χάρτινη κούκλα) τον εαυτό τους. Αντέδρασαν θετικά και με χιούμορ, σχολιάζοντας κάπως επικριτικά ο ένας την κούκλα του άλλου, μόλις όμως

τους ζητήθηκε να τοποθετήσουν την κούκλα πάνω στον «χάρτη της ζωής τους», υπήρξε δισταγμός και αμηχανία. Δεν θέλησαν να εμψυχώσουν τις κούκλες απαντώντας στις ερωτήσεις «Πώς νιώθει εκεί;», «Πώς κινείται;», «Τι λέει;» (υπονοώντας τον εαυτό τους), αλλά οι περισσότεροι έκαναν σπασμωδικές κινήσεις. Οι περισσότεροι (6 από τους 9) τοποθέτησαν τον εαυτό τους μέσα στη φυλακή, ένας στο χωριό του και δύο έξω από τη φυλακή, στο μέλλον, αποκαλύπτοντας τις κυρίαρχες ταυτότητες. Χαρακτηριστική είναι η παρακάτω εικόνα του Σ7 με την πορεία ζωής του, όπου το «όνειρο τελειώνει...» και οδηγείται στη φυλακή.

Εικόνα 3

Για τον εαυτό τους χρησιμοποιούν τις λέξεις «φόβος», «πόνος», «τρέχω», «όνειρα», «φοβάται αγόρια», «ελπίδα», «να μείνω Ελλάδα», «ουφ... όχι, όχι (επιφωνήματα)», παρουσιάζοντας στοιχεία της ταυτότητάς τους, καθώς αισθάνονται πόνο, μοναξιά, ανασφάλεια, ξένοι και εγκλωβισμένοι.

Παρομοίως, σε εμψυχώσεις με τις κούκλες που δημιούργησαν ανέσυραν μνήμες από τη μεταναστευτική τους πορεία και τις ρατσιστικές συμπεριφορές που αντιμετώπισαν. Βέβαια, πολλές φορές δικαιολογούσαν αυτές τις συμπεριφορές, λέγοντας ότι καταλαβαίνουν γιατί διαφέρουν στο θρήσκευμα, στο χρώμα ή φοβούνται ότι θα τους πάρουν τις δουλειές, όπως φαίνεται και από το παρακάτω απόσπασμα των συζητήσεων της ομάδας εστίασης:

Σ3: «Εγώ πάω έξω δουλειά, αλλά δύσκολο βρω Έλληνας. Αλλά καταλαβαίνει... εγώ ξένος... φοβάται... but εγώ θέλω δουλεύει... κάνει οικογένεια... πού κάνει; Γυρίσει πατρίδα;».

Παρατηρήθηκαν επίσης μεταξύ των κρατουμένων διακρίσεις ως προς την καταγωγή τους. Αυτές όμως οι διακρίσεις ελαχιστοποιήθηκαν στον 2ο κύκλο δράσης, καθώς, εκτός από το να μοιράζονται τις απόψεις τους για συγκεκριμένες καταστάσεις (π.χ. διαχείριση συγκρούσεων, μελλοντικές επιλογές, προσωπική ζωή, εργασία κ.ά.), μοιράζονταν πτυχές της πολιτισμικής τους ταυτότητας. Η παραπάνω διαπίστωση ήταν έκδηλη στις κουκλοθεατρικές εμπυχωσεις κατά τις οποίες κλήθηκαν να ενώσουν τις αναμνήσεις τους, τις ιστορίες τους με αυτές των μελών της ομάδας, αναζητώντας κοινά στοιχεία της παιδικής ηλικίας, των εθίμων της περιοχής τους και της σχολικής τους ζωής.

Οι εμπυχωσεις διάφορων αντικειμένων που έφεραν οι ερευνητές είχαν ως στόχο να προκαλέσουν την ατομική και συλλογική μνήμη των συμμετεχόντων και να κάνουν τις φωνές τους ορατές.

Με βάση τις σημειώσεις πεδίου, τα αντικείμενα που επιλέχθηκαν λειτούργησαν ως διαμεσολαβητές των προσωπικών τους ιστοριών και αναμνήσεων. Αρχικά ζητήθηκε κάθε συμμετέχων να πάρει ένα αντικείμενο στα χέρια του που του θυμίζει κάτι από τη ζωή του και ένας ένας στον κύκλο να αφηγηθεί μια ιστορία για το αντικείμενο που κρατάει σαν να ήταν δικό του.

Ένα κομπολόι σε κάποιον θύμισε τους γονείς του, καθώς και την προσευχή που κάνουν χρησιμοποιώντας ένα αντίστοιχο κομπολόι. Επίσης, μια σβούρα έδωσε αφορμή σε έναν κρατούμενο να θυμηθεί ότι μέχρι τα οχτώ του χρόνια αυτός και όλα τα άλλα αγόρια στο Αφγανιστάν έπαιζαν πολύ συχνά με σβούρες. Ένα ξύλινο караβάκι θύμισε στον Σ11 το ταξίδι που έκανε με τη βάρκα για να περάσει στη Μυτιλήνη. Ένα στραγγιστήρι για τσάι θύμισε σε κάποιον τη μάνα του, που κάθε πρωί τού ετοίμαζε γάλα με τσάι και συζητούσαν για τη μέρα και του έφτιαχνε και ζεστή πίτα. Ο Σ7 θυμήθηκε τα παιδικά του χρόνια στο σχολείο και πώς οι κακές παρέες και επιρροές καθόρισαν την πορεία του. Με αφορμή αυτή του τη δήλωση, άρχισε μια συζήτηση για τις επιρροές, τα πρόσωπα που παίζουν καθοριστικό ρόλο στη ζωή μας. Δήλωσε ο Σ7: «Αν γυρνούσα τον χρόνο πίσω και είχα το μυαλό που έχω τώρα, όλα θα ήταν διαφορετικά... ξεκίνησα για μαγκιά να το παίζω κάποιος, να δείξω μεγάλος και κατέληξα στη φυλακή».

Στη συνέχεια, ανάλογα με τις ιδιότητες κάθε αντικειμένου, το υλικό που είναι φτιαγμένο, τη φόρμα του, το χρώμα του, τη μυρωδιά του, τους ήχους που μπορεί να παράγει κτλ. και επεμβαίνοντας

στην όψη του με πρόσθετα υλικά μετέτρεψαν τα αντικείμενα σε εμπυχωμένα πρόσωπα, εξερεύνησαν τη γέννηση κάθε προσώπου-ήρωα, την κίνησή του, τον χαρακτήρα, τη φωνή του. Έπειτα ένωσαν τους χαρακτήρες που γεννήθηκαν, δημιουργώντας μικρούς αυτοσχεδιασμούς που βασίζονται σε κοινές μνήμες, π.χ. εγώ και ο φίλος μου στην αυλή της φυλακής/του σπιτιού μου ή αυτοσχεδιασμούς ενός πραγματικού γεγονότος (απόκομμα εφημερίδας, φωτογραφικό υλικό, συμβάν στη φυλακή).

Οι εμπυχωσεις που προέκυψαν ήταν αποτέλεσμα της σύνδεσης των ατομικών βιωμάτων με τα βιώματα των υπόλοιπων μελών της ομάδας, αποτυπώνοντας μια συνολική μνήμη, όπως π.χ. «Πίνω τσάι με τη μάνα μου και τον πατέρα μου πριν από το σχολείο», όπου αναδείχτηκε η στοργική σχέση με την οικογένεια και το πόσο τους λείπει η μητρική φιγούρα.

Σε μια άλλη σκηνή αναδείχτηκαν οι κούκλες/αντικείμενα, ως αυτόπτες μάρτυρες της μετανάστευσης παρουσιάζοντας (ενώνοντας αντικείμενα και φτιάχνοντας μια βάρκα) τη σκηνή που περνούν από την Τουρκία στην Ελλάδα με βάρκα) (βλ. Εικ. 4). Αντίστοιχες σκηνές μετάβασης των συνόρων εμπυχωθήκαν πολλές φορές, είτε με κούκλες είτε αυτοσχεδιαστικά, ανακαλώντας τον δικό τους τρόπο περάσματος, αλλά και της διακίνησης μεταναστών (άγχος, φόβος, κατάδιωξη, περπάτημα). Αντιδρούσαν με ενθουσιασμό και πολλές φορές με μια υπερβολή συνήθως στην αρνητική συμπεριφορά (Εικ. 5).

Οι εμπυχωσεις με τις κούκλες (βλ. Εικ. 6), ενώ αρχικά τους προκαλούσε αμηχανία, όπως φαίνεται και από το παρακάτω απόσπασμα του αναστοχαστικού ημερολογίου, στη συνέχεια προκάλεσαν αναστοχασμό και ενεργοποίηση της ατομικής και της συλλογικής τους μνήμης:

«Φτιάξαμε κούκλες... τους άρεσε πολύ η διαδικασία... γελούσαν πολύ... Κάναμε ενδιαφέρουσες συζητήσεις κατά τη διάρκεια της κατασκευής και κατά τη διάρκεια του βαψίματος των κουκλών. Σε όλη αυτή τη διαδικασία μου ανοίχτηκαν πολύ. Ιδιαίτερα ο Ρ. άρχισε να μου μιλάει περισσότερο για τη δική του ζωή, για την ιστορία του. Πολλές από τις κούκλες που έφτιαξαν έμοιαζαν πραγματικά με τους ίδιους, πράγμα που το σχολίαζαν και μεταξύ τους και γελούσαν. Όταν ολοκλήρωσαν τις κούκλες, τους ζήτησαν να κάνουν αυτοσχεδιασμούς. Ήταν πιο άνετοι και κάνανε αυτοσχεδιασμούς μπερδεύοντας γλώσσες και γελώντας». [Απόσπασμα ερευνητικού ημερολογίου, 7/12/21]

Μέσω της προσωποποίησης διαφορετικών προσωπικοτήτων, συνειδητοποίησαν τις ανισότητες στην κοινωνία και πιθανότατα αντανάκλουν τη

θέση τους. Μερικά αποσπάσματα από τη συζήτηση μεταξύ των εγκλείστων σχετικά με τους χαρακτήρες που υποδύθηκαν/εμφύχωσαν παρουσιάζονται παρακάτω.

Σ5: «Εάν δεν έχεις money, δεν μπορείς να δουλέψεις».

Σ7: «Ένωθα θυμωμένος βλέποντας τους άλλους money, γυναίκα... και me back...»

Όλοι συμφώνησαν ότι αυτοί οι ρόλοι δεν είχαν ίδιες ευκαιρίες στη ζωή, η τύχη ήταν άιση και τα χρήματα έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη ζωή τους. Συνεπώς, έγινε άμεση συσχέτιση με τη δική τους ιστορία και τις επιλογές και ευκαιρίες της ζωής τους κάνοντας έναν ομαδικό απολογισμό.

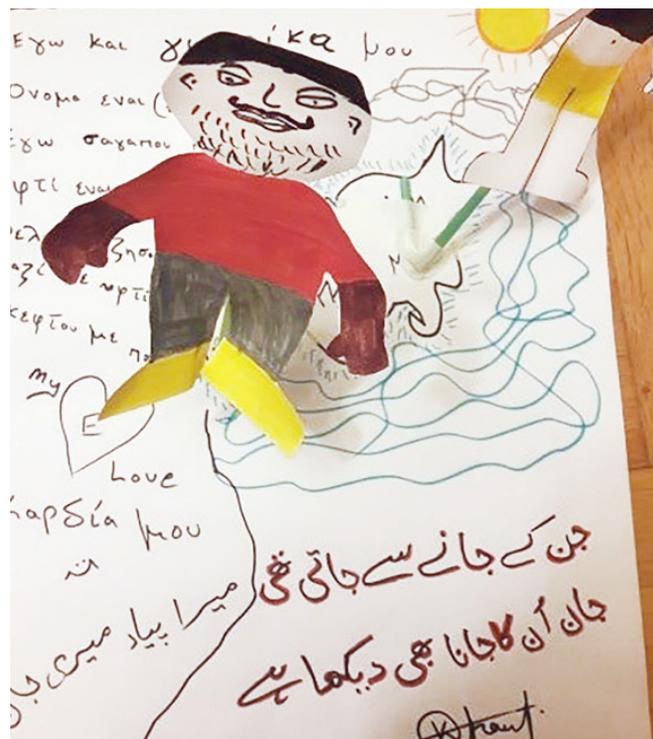
Σ11: «Έχεις όνειρα... κι εμείς ίδιο, κυρία... αλλά αν δεν έχεις money... κάνεις άλλα... και φυλακή».

Τα σχόλια των συμμετεχόντων στην ομάδα εστίασης σχετικά με την ανάδειξη ευαισθητοποίησης για θέματα που συνδέονται με την πραγματικότητα τους ήταν αποκαλυπτικά. Ειδικότερα, επισήμαναν ζητήματα που αφορούν θέση, εξουσία, μειονότητες, διακρίσεις, δικαιώματα και την κατάσταση στην Ελλάδα. Αντιλαμβάνονται τη θέση τους στη φυλακή σε σχέση με τους άλλους, αλλά αυτή η εικόνα συσχετίστηκε και με το πώς αντιμετωπίζονται ευρύτερα στην κοινωνία. Επίσης, αναδείχθηκαν διάφορες διαστάσεις της ελληνικής κοινωνίας και περιέγραψαν με σωματική έκφραση και διάλογο τις διακρίσεις που υφίστανται οι μουσουλμάνοι στην ελληνική κοινωνία.

Σ2: «Αυτές οι κούκλες ωραίες ήταν... μου άρεσε όταν έφτιαξα τη δικιά μου... σαν να έκανα εμένα σε κούκλα και έπαιζα εμένα... παλιά και τώρα εδώ και με άλλους... εγώ νόμιζα ότι είναι για μικρά, αλλά είναι και για μας...»

3.2. Σχέσεις-επικοινωνία

Αναφορικά με τις σχέσεις μεταξύ των εγκλείστων, κατά τη διάρκεια των εμπυχώσεων από τους εγκλείστους, π.χ. «καθυστέρηση πληρωμής από τον εργοδότη (εργοδότης και υπάλληλος)», «αίτημα για τσιγάρα προς την κοινωνική υπηρεσία (έγκλειστος-κοινωνική λειτουργός)», «αίτημα ησυχίας προς έναν σωφρονιστικό υπάλληλο (έγκλειστος-σωφρονιστικός υπάλληλος)», «τηλεφωνική συνομιλία με συγγενή στη φυλακή μου: μου λέει ένα δυσάρεστο νέο», «δύο έγκλειστοι διαφωνούν για το τι θα δουν στην τηλεόραση», «δικηγόρος και έγκλειστος: ο πρώτος ενημερώνει τον δεύτερο ότι δεν έγινε δεκτή η έφεση», διαφαίνεται ότι ενεργοποιήθηκε η κριτική

Εικόνα 4

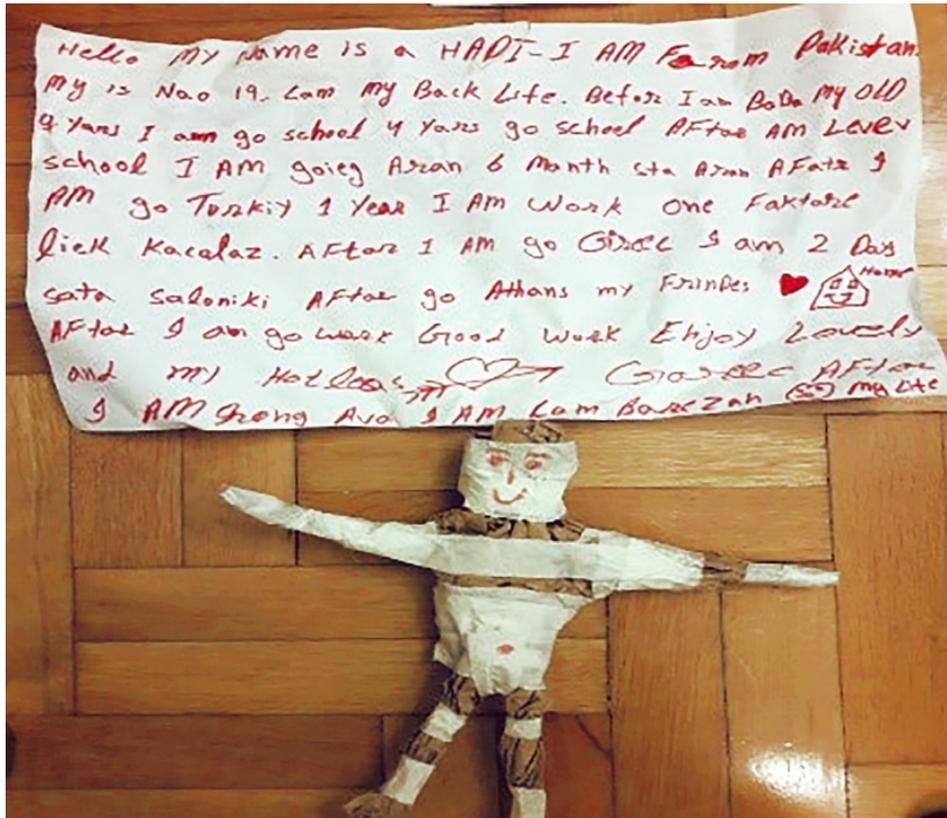
σκέψη για τον ρόλο τους στην κοινότητα της φυλακής, για αμοιβαία κατανόηση, ενσυναίσθηση και αίσθηση του ανήκειν, όπως φαίνεται από τις απαντήσεις τους στις συζητήσεις της ομάδας εστίασης:

Σ5: «Είναι ωραίο να βλέπεις πράγματα και να καταλαβαίνεις πώς σκέφτονται και οι άλλοι, όλοι ίδιοι εδώ μέσα και μετά έξω όλοι ίδιο problem...».

Επιπλέον, η κουκλοθεατρική εμπύχωση ηθικών διλημάτων σε σχέση με τις συγκρούσεις που προκύπτουν βοήθησε τους συμμετέχοντες να πειραματιστούν συνεργατικά και σε ένα ασφαλές περιβάλλον, για να βρουν εναλλακτικούς τρόπους για τη διαχείριση των συγκρούσεων μέσα στη φυλακή.

Στη συνάντηση που τους ζητήθηκε να εμπυχώσουν με κούκλα τον εαυτό τους, όταν βγουν από τη φυλακή, η ευαισθητοποίηση που αποκτάται μέσω των πολυτροπικών κουκλοθεατρικών εμπυχώσεων (Παπαδοπούλου, Βίτσου & Γκανά, 2022) και των ηθικών διλημάτων που προκύπτουν αντικατοπτρίζεται στα σχόλια των συμμετεχόντων. Ως εκ τούτου, όλοι συμφώνησαν στη σημασία της τήρησης των νόμων, των κανόνων και στην αξία της δεύτερης ευκαιρίας στη ζωή.

Σ2: «Αμα βγω, κάνω δουλειά και είμαι σωστός... αλλά βοηθήσει εμένα κράτος... όχι εγώ πάντα κρατούμενος [εννοεί να έχει την ταμπέλα του φυλακισμένου, που τον εμποδίζει να ξεφύγει από αρνητικές συμπεριφορές].»

Εικόνα 2

Στις τελευταίες τρεις συναντήσεις παρουσιάστηκαν από την ερευνητική ομάδα μέσω κουκλοθεατρικών εμπυχωσεων ηθικά διλήμματα από τη ζωή μέσα στη φυλακή, που προέκυψαν από τους ίδιους τους κρατούμενους και τις αυθόρμητες συζητήσεις κατά τη διάρκεια του 1ου κύκλου δράσης, π.χ. ένας κρατούμενος δημιουργεί φασαρίες στο κελί και ο Κ. (ο οποίος είναι αρχηγός στο κελί), ενώ επανειλημμένα συζήτησε μαζί του, εκείνος δεν αλλάζει συμπεριφορά. Ο Κ. βρίσκεται σε δίλημμα... να τον καταγγείλει στους φύλακες (που σημαίνει απομόνωση) ή να προσπαθήσει μία φορά ακόμη; Επίσης, προέκυψαν ηθικά διλήμματα και για τις μελλοντικές τους επιλογές, όταν αποφυλακιστούν, π.χ. ο Ρ. βρίσκεται σε δίλημμα... να γυρίσει στην πατρίδα του ή να φύγει για Γερμανία μέσω μιας παράνομης διαδρομής;

Αρχικά, αφού παρακολουθούσαν την εμπύχωση, έπρεπε να προσδιορίσουν το πρόβλημα, τις αιτίες που το δημιούργησαν, τις αξίες που συγκρούονται, αν υπάρχουν περισσότερα από ένα προβλήματα, τι εμποδίζει τη λύση και τι επακόλουθα θα έχει, χωρίς να επιδεικνύεται κανένας διδακτισμός, αλλά να ενισχύεται ο αναστοχασμός. Στη συνέχεια, τους ζητήθηκε να εμπύχωσουν οι ίδιοι με κούκλες πώς αντιμετώπισαν εκείνοι το πρόβλημα στο παρελθόν, στο σήμερα και το μέλλον. Ακολουθούσε συζήτηση και αναστοχασμός πάνω στις επιλογές κάθε ομάδας (πλεονεκτήματα-μειονεκτήματα), πιθανά νέα προβλήματα που προκύπτουν από αυτή την επιλογή, εκτίμηση των αποτελεσμάτων αυτής της επιλογής-λύσης.

Με αυτό τον τρόπο, φάνηκε να ενισχύθηκε η συναισθηματική ευαισθητοποίηση των κρατουμένων και εξασκήθηκαν σε έναν δομημένο τρόπο λήψης αποφάσεων. Έγινε προσπάθεια να μάθουν να αναστοχάζονται πάνω στις επιλογές τους και στις συνέπειες των πράξεων τους μέσα από μια παραγωγική συζήτηση ανταλλαγής απόψεων. Η εμπύχωση των κούκλων μετουσίωσε αυτές τις επιλογές με τρόπο «ανώδυνο»:

Σ6: «Ένωσα ότι το έκανα εγώ, αλλά και δεν το έκανα όταν κουνούσα την κούκλα...»

Σ1: «Σκεφτόμουν μετά... στο κελί... πόσα πράγματα μπορούμε να τα δούμε αλλιώς...»

Επιπλέον, μέσα από τις ομαδικές εμπύχώσεις, διαφαίνεται ότι καλλιεργήθηκε το ηθικό κριτήριο και έγινε συζήτηση για τις αξίες και τη σημασία τους στη ζωή μας. Συνεπώς, οι περισσότερες εμπύχώσεις είχαν να κάνουν με το πώς συνδέονται οι αξίες με τις επιλογές μας, με το πώς φέρομαι στους ανθρώπους και με την προτεραιότητα που βάζω σε αυτές (φιλία, οικογένεια, γονείς, συνεργάτες, κράτος-πολιτεία κ.ά.).

Ταυτόχρονα, δόθηκε η δυνατότητα να αναγνωρίσουν με συνειδητό τρόπο τον εαυτό τους, τα χαρακτηριστικά τους με τα δυνατά και αδύνατα στοιχεία τους, τα συναισθήματά τους, αλλά και των άλλων, και αντιλήφθηκαν πως αυτή η διαδικασία μάς βοηθά στη σωστή λήψη αποφάσεων.

Ως προς την επικοινωνία, το επίκεντρο δεν ήταν σε μια συγκεκριμένη γλώσσα, αλλά στο να νοηματοδοτήσουν τις δράσεις σε όλες τις γλώσσες και σε όλα τα γλωσσικά ρεπερτόρια που ήταν διαθέσιμα ανά πάσα στιγμή, προκειμένου να διευκολυνθεί η επικοινωνία. Αυτό που επικράτησε ήταν η μείξη γλωσσικών κωδίκων, δηλαδή παρατηρήθηκε το φαινόμενο του translanguaging (μεταγλώσσα), αναδεικνύοντας τα Greeklish ως έναν νέο γλωσσικό κώδικα επικοινωνίας κατά τη διάρκεια των δράσεων.

Σ5: *Nai (yes)... εσύ friend, سديقي انت and εγώ βοηθήσει εσένα πάρει δουλειά... I don't care you φυλακή, εγώ βοηθήσει εσένα (I will help you one way or another).*

Σ10: *صاح يا شكرا, thank you, φίλε (my friend), εσύ βοηθάς εμένα καλό (you help me good...)*

Οι εμπυχώσεις απαιτούσαν συνεργασία, για να μπορέσουν να διαπραγματευτούν τα νοήματα, στην οποία οι συμμετέχοντες έδειχναν τα συναισθήματά τους και πολλές φορές αντιπροσώπευαν οπτικά τα δικαιώματα των κρατούμενων, αλλά και το παρελθόν, το παρόν (τη ζωή τους στη φυλακή) και το μέλλον έξω από τη φυλακή. Η συνεργασία που απαιτούνταν για να οπτικοποιήσουν αυτές τις μνήμες πολλές φορές στον πρώτο κύκλο δράσης έφερε αμηχανία μεταξύ τους, έλλειψη συνεννόησης, γέλια και φωνές. Στην πορεία όμως της παρέμβασης και ειδικότερα στον 2ο κύκλο δράσης το πέτυχαν με μεγαλύτερη ευκολία.

4. Συζήτηση-Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, ένα πρόγραμμα εφαρμοσμένου κουκλοθεάτρου και ΔΤΕ στις φυλακές διαφαίνεται να έχει θετικό αντίκτυπο στους εγκλείστους, καθώς ενδυναμώνονται συναισθηματικά, επαναπροσδιορίζουν τις στάσεις τους, αναπτύσσουν ισχυρότερους δεσμούς μεταξύ τους και δημιουργούν συνέργειες, επικοινωνούν πιο αποτελεσματικά και οξύνουν την επίγνωσή τους σε θέματα σχετικά με τον εαυτό τους, τις ταυτότητές τους και τη ζωή μετά την αποφυλάκιση και έρχεται σε συσχέτιση με άλλες έρευνες, όπως των Markovits (2020), Paterline & Orr (2016). Επίσης, αναδεικνύεται ως αποτελεσματική η πολυπρισματική προσέγγιση των ηθικών διλημάτων μέσω του κουκλοθεάτρου, που μπορεί να συμβάλει στην επίλυση των ηθικών διλημάτων τα οποία προκύπτουν στην καθημερινότητα της φυλακής, στην ομαλή επανένταξη, στην αποτελεσματική αντιμετώπιση των διακρίσεων, των εντάσεων και στην άμβλυση των συγκρούσεων μέσα στον χώρο των φυλακών (Magos, 2015· Vitsou et al. 2020a).

Τα αποτελέσματα της έρευνας βρίσκονται σε πλήρη συμφωνία με τα επιμέρους συμπεράσμα-

τα των ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί σε διεθνές επίπεδο, οι οποίες έχουν χρησιμοποιήσει τη ΔΤΕ και το εφαρμοσμένο κουκλοθέατρο για την ενδυνάμωση των εγκλείστων και τη βελτίωση του ευ ζην στη φυλακή (Brewster, 2014). Διαφαίνεται ο σημαντικός ρόλος που μπορεί να διαδραματίσει η επαφή των εκπαιδευομένων με έργα υψηλής αισθητικής αξίας από όλες τις μορφές τέχνης στην ανάπτυξη του κριτικού στοχασμού, στον μετασχηματισμό των πεποιθήσεων των εκπαιδευομένων και στην υιοθέτηση νέων απόψεων, που ανταποκρίνονται στις ανάγκες τους, όπως παρουσιάζεται και σε πρόσφατες έρευνες (Corradini & Antonietti, 2013· Jabbari et al., 2018).

Συνεπώς, αναφορικά με το ερώτημά μας που αφορούσε την επιρροή του προγράμματος στην αποκάλυψη και ενδυνάμωση των ταυτοτήτων των εγκλείστων, της ατομικής και συλλογικής μνήμης τους και της διαπολιτισμικής τους αλληλεπίδρασης, διαπιστώθηκε ότι μέσω των πολυτροπικών δραστηριοτήτων κυρίως με τις κούκλες και τα εμπυχώσιμα αντικείμενα φάνηκε να σπάει η σιωπή των εγκλείστων και να γίνονται ορατοί. Ενεργοποιήσαμε την ατομική και συλλογική μνήμη και συζητήσαμε μέσω του αναστοχασμού τις στάσεις τους και τις επιλογές τους, όπως αναφέρεται και στις έρευνες των Markovits (2020) και Tsaplina & Astles (2020). Οι εγκλειστοί φάνηκε να ενδυναμώθηκαν προκειμένου να μιλήσουν για το παρελθόν τους, να φέρουν στην επιφάνεια στοιχεία της πολιτισμικής τους ταυτότητας, να γνωρίσουν και να αλληλεπιδράσουν με τις ταυτότητες των άλλων, να εκφράσουν τις απόψεις, τα συναισθήματα και τις στάσεις τους.

Κατά τη διάρκεια των δράσεων, οι κρατούμενοι παρουσίασαν στοιχεία της παιδικής τους ηλικίας, της οικογένειάς τους και διαπίστωσαν τις κοινές αναφορές τους. Αντίστοιχα, παρουσιάστηκε η μεταναστευτική τους διαδρομή και αναδείχτηκε η ταυτότητα του μετανάστη και τα προβλήματα που προκύπτουν ως επακόλουθο αυτής της ταυτότητας. Οι συμμετέχοντες μπόρεσαν μέσα από τις εμπυχώσεις, τις αφηγήσεις και τα κείμενα ταυτότητας να μιλήσουν για τον εαυτό τους, ενώ ένιωσαν ότι αναγνωρίζονται οι δεξιότητές τους και οι αξίες τους, όπως αναφέρεται και σε αντίστοιχες έρευνες των Κοντογιάννη (2018), Magos (2015) και Smith (2022). Επίσης, απέκτησαν μια αίσθηση σκοπού και δέσμευσης μέσα στον πολύ μη παραγωγικό τόπο και χρόνο της φυλακής. Οι εγκλειστοί δήλωσαν ότι ένιωσαν ότι ακούστηκαν οι φωνές τους, εκτιμήθηκαν οι προοπτικές τους και επικυρώθηκε η εμπειρία τους, όπως φαίνεται και στο παρακάτω αυτούσιο παράθεμα ενός εγκλείστου (Σ7): «*Τώρα έχω φωνή. Μπορώ να συνομιλήσω ξανά με τον κόσμο - στην πραγματικότητα, το θέλω*».

Επίσης, σχετικά με το ερώτημα που αφορούσε την επικοινωνία, τη συνεργασία και την αλληλεπίδραση, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το εφαρμοσμένο κουκλοθέατρο και οι τεχνικές της ΔΤΕ επιτρέπουν στους συμμετέχοντες να αποκτήσουν συνέργειες και να αναπτύξουν τις επικοινωνιακές/πολυγλωσσικές τους δεξιότητες σε συσχέτιση με τις έρευνες Buchleitner (2010), Feen-Calligan et al. (2020) και Vitsou et al. (2020b).

Για τους εγκλείστους διαφαίνεται να άνοιξε ένα νέο οπτικό πεδίο, να κατέστη δυνατή η προβολή του μέλλοντος, ενώ υπήρξαν χαρακτηριστικά δείγματα εσωτερικών μετασχηματισμών, όπως αναδεικνύεται και στις έρευνες των Page et al. (2022). Οι τεχνικές που θεάτρου φόρουμ και η εμπύχωση των κουκλών και των αντικειμένων ενδεχομένως λειτούργησαν σαν ένας φακός αποφυγής μελλοντικής παραβατικότητας, λαμβάνοντας υπόψη τη θεώρηση του Gålnder (2020), ότι η παρατήρηση και η επαναξιολόγηση της παραβατικής συμπεριφοράς που διαπράχθηκε διαμορφώνει εκ νέου θετικά το μέλλον. Συνεπώς, μέσα από την επαφή με τεχνικές της ΔΤΕ/εφαρμοσμένο κουκλοθέατρο και μέσα από την επεξεργασία των ηθικών διλημάτων, οι εγκλείστοι φάνηκε να επανασυνδέονται θετικά με την κοινωνία, όπως υποστηρίζεται και στις μελέτες των Shailor (2011) και Tannenbaum (2015). Βέβαια, για να έχουμε μόνιμους μετασχηματισμούς απόψεων και στάσεων, είναι απαραίτητη μια συστηματική εκπαίδευση κρατούμενων, η οποία να αξιοποιεί τη δημιουργικότητα, να αναδεικνύει τις δεξιότητες των εγκλείστων, αλλά και μια σωφρονιστική πολιτική που δεν θα είναι τιμωρητική, αλλά θα εστιάζει σε μια ουσιαστική υποστήριξη των κρατούμενων η οποία οδηγεί στον αναστοχασμό. Η τέχνη μπορεί να παίξει καθοριστικό ρόλο για την παραπάνω διαδρομή.

Εν κατακλείδι, ως επιβεβαίωση όλων των παραπάνω συμπερασμάτων, παρατίθεται η δήλωση της Άλκηστis Κοντογιάννη (Πρώμος, 2022, 30/6):

Από τις πρώτες επισκέψεις στις φυλακές διαπιστώνει κανείς την έλλειψη απασχόλησης και τον κενό χρόνο που προκύπτει. Ο πρώτος μας στόχος λοιπόν είναι να διεισδύσουμε με έναν ενδιαφέροντα τρόπο στο κενό της απασχόλησης, στην έλλειψη ενδιαφερόντων και γενικά θα έλεγα «τη ζωή που δεν ξέρει τι να κάνει» .

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Balfour, M., Bartleet, B.L., Davey, Rynne, J., Schippers, H. (2019). *Performing Arts in Prisons: Captive Audiences*
- Boal, A. (2000). *Theater of the Oppressed*. London: Pluto press.
- Brewster, L. (2014). The impact of prison arts programs on inmate attitudes and behavior: A quantitative evaluation. *Justice Policy Journal*, 11(4), 1-28. <http://www.cjcg.org/news/8473>
- Bryman, A. (2017). *Μέθοδοι κοινωνικής έρευνας*. μτφρ. Π. Σακελλαρίου, επιμ. Α. Αϊδίνης. Αθήνα: Gutenberg
- Buchleitner, K. (2010). *Glimpses of freedom: The art and soul of theatre of the oppressed in prison* (Vol. 2). New York: LIT Verlag Münster.
- Corradini, A. & Antonietti, A. (2013). Mirror neurons and their function in cognitively understood empathy. *Conscious Cognition* 22(3): 1152-1161. <https://doi.org/10.1016/j.concog.2013.03.003>
- Creswell, W.J. (2014). *Η Έρευνα στην Εκπαίδευση. Σχεδιασμός, Διεξαγωγή και Αξιολόγηση της Ποσοτικής και Ποιοτικής Έρευνας*. Μτφρ. Κουβαράκου, Ν., επιμ. Χ. Τζορμπατζοδής. Αθήνα: ΙΩΝ.
- Cummins, J., Bismilla, V., Chow, P., Cohen, S., Giampapa, F., Leoni, L., Sandhu, P. & Sastri, P. (2005). Affirming identity in multilingual classrooms. *Educational leadership*, 63(1), 38.
- Drake, D.H., Earle, R., Sloan, J. (2015). General introduction: What ethnography tells us about prisons and what prisons tell us about ethnography. Στο: Drake, D.H., Earle, R., Sloan, J. (eds) *The Palgrave Handbook of Prison Ethnography*. London: Palgrave, pp. 116.
- Ellison, M., Szifris, K., Horan, R. & Fox, C. (2017). A Rapid Evidence Assessment of the effectiveness of prison education in reducing recidivism and increasing employment. *Probation Journal*, 64(2), 108-128. <https://doi.org/10.1177/0264550517699290>
- Feen-Calligan, H., Grasser, L. R., Debryn, J., Nasser, S., Jackson, C., Seguin, D. & Javanbakht, A. (2020). Art therapy with Syrian refugee youth in the United States: An intervention study. *The Arts in Psychotherapy*, 69, 101665.
- Zoukis, C. (2017, March 29). *Prison Shakespeare programs have dramatic impact on inmates*. HuffPost. https://www.huffpost.com/entry/prison-shakespeare-programs-have-dramatic-impact-on_b_58dc09d7e4b04ba4a5e25019
- Gålnder, R. (2020). Shark in the Fish Tank: Secrets and Stigma in Relational Desistance from Crime. *The British Journal of Criminology*, 60(5), 1302-1319, <https://doi.org/10.1093/bjc/azaa015>
- Herold, N. (2014). *Prison Shakespeare and the Purpose of Performance: Repentance Rituals and the Early Modern*. London: Palgrave Macmillan.
- Hughes, J. & Ruding, S. (2009). Made to Measure? A critical interrogation of applied theatre as intervention with young offenders in the UK. Στο T. Prentki & S. Preston (eds), *The Applied theatre reader* (pp. 217-225). London: Routledge.
- Jabbari, M. & Dadvar, A. (2018). The Role of Theater of the Oppressed on Correction and Rehabilitation of Prisoners (Case Study: Yazd Province Prisons). *Journal of History Culture and Art Research*, 7(3), 521-532. doi: <http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v7i3.1636>
- Κοντογιάννη, Α. (2018). Από το ά-τοπο, ά-χρονο και ά-χρωμο της φυλακής, στις αποχρώσεις ζωής της δραματικής τέχνης στην Εκπαίδευση μέσω του Εθελοντισμού. *Εκπαίδευση & Θέατρο, Πανελλήνιο Δίκτυο για το Θέατρο στην Εκπαίδευση*, 19, 26-37
- Kruger, M. (2014). Social relevant Puppets in South Africa: a tale of rebels, poets, teachers and creatures under Apartheid. Conference Paper in *Puppets and Performative Objects as Tools of Critique, Resistance and Agency in South Africa*. *Developing a Situational, Embodied and Posttraumatic*

- Approach for Dealing with the Cultural Trauma of Apartheid*. Ghent University, November, 2014.
- Lucas, A.E. (2021). *Prison Theatre and the Global Crisis of Incarceration*. New York: Methuen Drama.
- Maffesoli, M. (1998). Société ou communauté. Tribalisme et sentiment d'appartenance. *Corps et Culture*, 3. <https://doi.org/10.4000/corpsculture.520>
- Magos, K. (2015). Imprisonment and education. A critical actionresearch in a Greek prison. Στο G. Grollios, A. Liampas, P. Pavlides (eds), *Proceedings of the 4th International Conference on Critical Education: «Critical Education in the Era of Crisis»*. Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki (pp. 458-473)
- Markovits, A. (2022). Puppet Therapy and Traumatic Memory in Post-dictatorship Chile. Στο L. Kroflin & M. Amsden (eds), *Applied Puppetry In Education, Development, And Therapy: Theory And Practice* (pp. 207-228). The UNIMA Education, Development and Therapy Commission.
- Mezirow, J. (2009). An overview on transformative learning. Στο K. Illeris (ed.), *Contemporary theories of learning: learning theorists... in their own words* (pp. 90-105). London: Routledge.
- Minoia, V. (2019). Educating in prison through theater and literature: Examples from Italy and the United States. *Journal of Theories and Research in Education* 14,(3) DOI: <https://doi.org/10.6092/issn.1970-2221/9885> Page, S., Chamberlain, V. & Gratton, N. (2022). Performing well: Male prisoner experiences of drama, dance, singing and puppetry in England. *Incarceration*, 3(2). <https://doi.org/10.1177/26326663221106162>
- Paterline, B. & Orr, D. (2016). Adaptation to Prison and Inmate Self-Concept. *Journal of Psychology and Behavioral Science*, (4)2, pp. 70-79. DOI:10.15640/jpbs.v4n2a6
- Pensalfini R. (2016). "What's so special about Shakespeare?" *Prison Shakespeare*. Palgrave Shakespeare Studies. London: Palgrave Macmillan.
- Παπαδοπούλου, Μ., Βίτσου, Μ. & Γκανά, Ε. (2022). Ο χειρισμός της κούκλας για τη δημιουργία νοήματος: ένα πλαίσιο ανάλυσης πολυτροπικών αλληλεπιδράσεων παιδιών με προσφυγική εμπειρία. *Διάλογοι! Θεωρία και πράξη στις επιστήμες αγωγής και εκπαίδευσης*, 8, 4-19. <https://doi.org/10.12681/dial.28249> (Original work published 18 Φεβρουάριος 2022)
- Πρώμος, Κ. (2022). Άλκηστις Κοντογιάννη: Ένας φυλακισμένος που άλλαξε τη ζωή μου. *Ενημέρωση Πελοποννήσου*. <https://tinyurl.com/464n6ada>
- Shailor, J. (2011). Humanizing education behind bars: The theatre of empowerment and the Shakespeare project. Stephen Hartnett (ed.), *Empowerment or incarceration? Reclaiming hope and justice from the prison-industrial complex*, University of Illinois Press. (pp. 229-251).
- Smith, M. (2022). Applied Puppetry – Principles and Practices. Στο L. Kroflin & M. Amsden (eds.), *Applied Puppetry In Education, Development, And Therapy: Theory And Practice* (pp. 13-28). The UNIMA Education, Development and Therapy Commission.
- Tallent, J., Phillips, J., Coren, E. (2022). PROTOCOL: Arts-based interventions for offenders in secure criminal justice settings to improve rehabilitation outcomes: An evidence and gap map, *Campbell Systematic Reviews* (18)3. 10.1002/cl2.1255
- Tannenbaum, J. (2015). *Arts, prisons & rehabilitation*. USA: Americans for the Arts.
- Thompson, J. (2004). From the stocks to the stage: Prison theatre and the theatre of prison. Στο Balfour M. (ed.) *Theatre in Prison: Theory and Practice*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 57-76.
- Tocci, L. (2007). *The Proscenium Cage: Critical case studies in U.S. prison theatre programs*. Amherst: Cambria Press.
- Tsaplina, M. & Astles, C. (2020). Puppetry. Στο P. Crawford, B. Brown & A. Charise (ed.), *The Routledge Companion to Health Humanities*. London: Routledge.
- Vitsou, M., Kontoyanni, A. & Magos, K. (2020a). Dramatic art in detention facilities in Greece: A research on the perceptions of facilitators in the prisons of Tirynta and Nafplio. *Education & Theatre Journal*, 21.
- Vitsou, M., Papadopoulou, M. & Gana, E. (2020b). Getting them back to class: a project to engage refugee children in school using drama pedagogy. *Scenario Journal*, 14(2), 42-59. <https://doi.org/10.33178/scenario.14.2.3>
- Vitsou, M. & Papadopoulou, M. (2023), "At First it Was Like a Bridge Closed from Both Sides": Pre-Service Teachers Participate in a Drama-Based Project with Refugee Children, Wiseman, A.W. & Damaschke-Deitrick, L. (eds) *Education for Refugees and Forced (Im)Migrants Across Time and Context (International Perspectives on Education and Society, Vol. 45)*, Emerald Publishing Limited, Bingley, pp. 273-286. <https://doi.org/10.1108/S1479-367920230000045015>
- Woodland, S. (2021). Prison Theatre and an Embodied Aesthetics of Liberation: Exploring the Potentials and Limits. *Humanities*, 10(3), 101. MDPI AG. <http://dx.doi.org/10.3390/h10030101>

Η **Μάγδα Βίτσου** είναι μέλος ΕΔΙΠ του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Είναι Διδάκτορας του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στη Θεατροπαιδαγωγική και Μεταδιδάκτορας του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Έχει εξειδίκευση στις τεχνικές του Δράματος και του Κουκλοθεάτρου στην Εκπαίδευση. Τα επιστημονικά της ενδιαφέροντα και οι δημοσιεύσεις της εστιάζονται σε ζητήματα Δραματικής Τέχνης στην Εκπαίδευση, κουκλοθεάτρου, διγλωσσίας και κοινωνικού βίου μειονοτικών ομάδων.

Ο **Κώστας Μάγος** είναι αναπληρωτής καθηγητής διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στο Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται στην θεωρία και την πράξη της διαπολιτισμικής παιδαγωγικής, στην έρευνα-δράση και στη δημιουργία διαπολιτισμικού εκπαιδευτικού υλικού.